

Гуманітарна освіта у вищій школі сучасної України: проблема інституційної трансформації

Л.Д. Климанська*, В.Є. Савка

Національний університет «Львівська політехніка», кафедра соціології та соціальної роботи

*Corresponding author. E-mail: larysa_kl@ukr.net

Paper received 20.09.15; Accepted for publication 07.10.15.

Анотація. В роботі на основі застосування принципів неінституалізму зроблено спробу аналізу модернізаційних трансформацій сучасної системи освіти в Україні. Особлива увага відводиться проблемам викладання у вищій школі предметів соціо-гуманітарного циклу, виведення яких з навчальних програм становить загрозу для формування у молодих фахівців громадянських компетенцій. Запропоновано варіант виходу із такої ситуації, який може забезпечити виконання дуалістичних завдань освіти: формування високопрофесійних спеціалістів із належними громадянськими якостями.

Ключові слова: реформування освіти, інституційні трансформації, громадянські компетенції молоді

Вступ. Освіта з часів своєї інституалізації завжди розглядалася як один із провідних чинників забезпечення добробуту та модернізації суспільства. Вона не лише забезпечувала селекцію та передачу новим поколінням певного обсягу знань та практичних навиків, але і, будучи органічно пов'язаною з інституцією науки, створювала необхідні передумови для отримання нових знань, впровадження у практику суспільного життя інновацій, які на них базуються.

Особливу роль у цьому процесі вдосконалення суспільства відіграють суспільні та гуманітарні науки. Знання про суспільство та людину, які отримує молодь, вивчаючи ці науки, важливі не лише для розширення її світогляду. Вони виступають фундаментом формування громадянських якостей молодих людей, особливо важливих у демократичних суспільствах. Розуміючи закони функціонування соціальних систем, громадяни здатні раціонально діяти, а отже, здійснювати свідомий вибір у складних ситуаціях суспільного вибору, котрі стають чи не єдиною з констант у сучасні «плинні часи», як їх означив З.Бауман [1].

Освіта, як і будь-яка соціальна інституція, за своєю природою завжди має подвійне призначення. Вона повинна не лише досягати цілей, задля реалізації яких вона була створена, але і виконувати функції соціалізації. У ситуації з освітою це подвійне призначення інституції виявляється особливо рельєфно: її завданням є не лише прищеплення молодим людям певних фахових знань та навичок, але і формування громадянина. Тому проведення модернізаційних реформ системи освіти повинно підтримувати певний баланс у її дуалістичній спрямованості, а не порушувати його на догоду досягнення якоїсь однієї із суспільно значимих цілей, для виконання яких призначена інституція.

Короткий огляд публікацій по темі. Сучасний стан української освіти та її трансформації стали об'єктом дослідження у роботах відомих вітчизняних соціологів. Зокрема, публікації В. Бакірова та Л. Сокур'янської присвячені не лише процесам, які відбуваються в освітній системі, але і формуванню вітчизняної академічної культури, в тому числі вихованню студентської молоді. Проблеми інституційного аналізу вищої освіти з точки зору її здатності до забезпе-

чення відповідної сучасним вимогам якості підготовки фахівців розглядаються в роботах С.Щудло.

Мета. Проте, нинішня ситуація у вітчизняній освітній системі зазнала значних змін у зв'язку із планами її реформування, які передбачають, зокрема, вилучення з навчальних планів вищої школи ряду суспільно-гуманітарних дисциплін. Аналіз можливих загроз для самої інституції освіти та суспільства в цілому, пов'язаних із такого роду планами зміни вищої школи, є актуальним завданням як науково-теоретичного, так і прикладного характеру.

Тому **метою** статті є аналіз сучасного стану інституційних трансформацій освіти в ракурсі можливості виконання нею свого подвійного призначення: формування фахівця та громадянина сучасного типу.

Матеріали і методи. В роботі застосовано метод вторинного аналізу матеріалів (аналітичні публікації українських дослідників, документи Міністерства освіти України та матеріали публічних виступів керівників міністерства).

Виклад матеріалу дослідження. Вітчизняна система освіти побудована таким чином, щоб знання соціогуманітарних наук засвоювалися молоддю відповідно до ступеня її інтелектуального та громадянського розвитку в різних видах учбових закладів: від загальноосвітньої середньої школи до університетів. При тому важливо зазначити, що в умовах сучасного суспільства: динамічного та внутрішньо суперечливого, освітні заклади виступають чи не єдиною установою, яка забезпечує системний виклад саме наукових знань про суспільство, оскільки інші агенти соціалізації, зокрема сім'я, засоби масової комунікації, з різних причин часто не здатні ефективно виконувати ці завдання. В родинному колі молодь не завжди може отримати відповідну інформацію, оскільки існують проблеми недостатності освітнього рівня батьків, чи попросту браку у них часу на спілкування з дітьми. ЗМІ в сучасному суспільстві, часто з причини їхньої комерціалізації, віддають перевагу транслюванню розважальних програм, чи псевдонауковим спекуляціям навколо болючих проблем суспільства, або використовуються як засіб маніпулювання громадською думкою, а отже нерідко дезорієнтують молодих людей у складному переплетінні суспільних проблем.

Природно, що і сама освіта, реагуючи на вимоги часу, мусить піддаватися модернізаційним змінам. Вони виявляються, зокрема, і у певному наборі предметів суспільно-гуманітарного циклу, які вивчаються у освітніх установах. Цей комплекс був неоднаковим у різні часи і у відмінних за характером суспільствах, у різних типах навчальних закладах, виходячи із завдань, які він покликаний був досягати, відповідно до вимог суспільства, його політичних еліт. У випадку із вітчизняною системою освіти ми бачимо, що за часи незалежності вищі освітні заклади різних типів повністю відмовилися від включення у свої навчальні програми предметів ідеологічно-пропагандистського характеру (історія КПРС, науковий комунізм, марксистсько-ленінська філософія тощо) і сформували блок наукових дисциплін, покликаних давати студентам об'єктивні знання про суспільні закономірності та особливості їх прояву у вітчизняних умовах. Ядро цього блоку, обов'язкового для вивчення у всіх вищих навчальних закладах і на всіх спеціальностях, становлять історія та культура України, філософія, соціологія, політологія. Саме такий набір суспільно-гуманітарних навчальних дисциплін видається нам цілком логічним, оскільки завдяки йому можливо досягнути важливої мети, про яку вже згадувалося вище: формування у молодого покоління, покликаного модернізувати суспільство, наукових знань про соціальні системи різних типів, відповідних громадянських компетенцій. Вони є абсолютно необхідними для всіх громадян, а особливо тих, які отримують вищу освіту в умовах пошуку шляхів виходу із ситуації постійних суспільних криз, які переживає наша країна. Окрім того, певні знання, наприклад із соціології, якими молодий фахівець володіє хоча б на базовому рівні, є важливими і для формування фахових компетенцій економічно активних громадян, незважаючи на їхню професію. Вони, наприклад, можуть використовуватися для оцінювання ситуації на ринках, чи в управлінні колективом, оскільки маркетинг та менеджмент беруть свій початок із відповідних галузей соціології, використовують аналогічні методики збору та аналізу інформації.

Освіта, як і інші галузі, безпосередньо залежні від державного фінансування, стали в нашій країні у останні десятиліття чи не основним об'єктом для реформаторських зусиль фактично всіх урядів. Практично кожен із міністрів освіти вважав за обов'язок внести зміни у вітчизняну освітню систему, проklamуючи лозунги її «наближення до кращих світових зразків», «входження у Болонський освітній простір», «задоволення потреб студентів та заохочення їх до навчання» і т.п. Прикладом такого роду новацій може служити запроваджувана в часи каденції міністром освіти І.Вакарчука ідея заміни перелічених курсів такими, які б давали студентам можливість вибору одного з них та самою своєю назвою заохочували б студентів до їхнього вивчення. Наприклад, замість базового курсу соціології пропонувалося ввести до навчальних планів такі предмети як «Людина і соціальне довкілля», «Соціологічний аналіз проблем сучасного українського суспільства», «Соціальні технології» тощо. Розуміючи важливість такого стимулу до навчання як зацікавлення студентів предметом, ми все ж маємо сумніви у раціональності досягнення цієї

мети саме таким шляхом. Основне застереження має методологічний характер: в рамках якої, чи яких саме наук повинні вивчатися такі курси як «Людина і соціальне довкілля» чи «Соціальні технології» і яким чином вивчати згадані курси, не засвоївши перед тим базових знань в межах цих наук? Зважаючи на постійну тенденцію до скорочення навчального часу, відведеного на вивчення предметів соціогуманітарного циклу, це зауваження набуває особливої гостроти. Проте, навіть такі спроби «реформування» освітньої системи та, зокрема, блоку суспільно-гуманітарних дисциплін, які викладаються у вищій школі, не порушували докорінно вже згаданого принципу подвійного призначення соціальних інституцій.

Незважаючи на постійні реформаторські зусилля, чи, навпаки, завдяки їм, освітня система країни, на думку одного із провідних експертів у цій галузі, нині директора Українського центру оцінювання якості освіти, І.Лікарчука, на початок другого десятиліття XXI ст. дійшла до стану колапсу. Серед його причин І. Лікарчук особливо виділяє втрату вітчизняною освітньою системою суспільних орієнтирів своєї діяльності, її нездатність орієнтуватися на освітні запити суспільства та його громадян. На відміну від інших держав, зауважує авторитетний експерт, в Україні не існує практики формування освітніх цілей громадянським суспільством [2].

Такий перелік чинників негативних трансформацій, на наш погляд, міг бути результатом застосування до аналізу стану освітньої системи принципів неінституційного підходу, який у вітчизняній соціології практикують, зокрема Є. Головаха та С. Щудло. Фундаментальними принципами неінституційної теорії є: 1. Розгляд інституцій як динамічних утворень, які виступають агентами суспільних змін та водночас самі піддаються трансформаціям, реагуючи на потреби суспільства; 2. Концентрація дослідницьких зусиль на системі цілей діяльності соціальних інституцій та норм, котрі забезпечують їхню реалізацію, зумовлюють функціонування інституцій у певних організаційних формах із відповідним сутнісним наповненням.

На наш погляд, констатуємо факт втрати вітчизняною освітньою системою суспільних орієнтирів своєї діяльності, ми повинні мати на увазі в тому числі і дуалістичну за своїм характером спрямованість освіти. З одного боку, вона покликана давати відповідні фахові знання та навички. При тому зазначимо що в умовах сучасного суспільства оновлення фахових знань, технологій, виробничого обладнання, інструментарію та матеріалів, які забезпечують виробництво всіх можливих видів продукції (як матеріальної, так і послуг, ідей), йде дедалі швидшими темпами. Таким чином, закладаючи у навчальний план фахової школи вивчення певних технологій, навіть найбільш передових, менеджери освітніх закладів достатньо добре розуміють що їхній випускник вже у перші роки своєї професійної практики може з ними зустрітися як із застарілими, такими, що виходять із вжитку в реальному виробництві. Виходом із цієї ситуації може бути акцентування уваги не на самих виробничих процесах у їхній актуальній формі, а на уявленні студентами принципів їхньої побудови та можливих шляхах їхньої модернізації. Іншими словами, від сту-

дента університету дедалі більше вимагається овоїти вміння креативно мислити та навчатися самостійно, тобто бути здатним не лише виконувати нині певні виробничі операції, а розуміти принципи, на яких вони базуються задля їхнього подальшого вдосконалення вже завтра. З іншого боку дуалістичний характер освіти передбачає засвоєння її носієм, окрім фахових знань та вмінь, ще і певного обсягу громадянських компетенцій, зважаючи, зокрема, і на зростання вагомості морально-етичних вимірів професійної діяльності кожного фахівця, необхідності усвідомлення ним можливих наслідків своєї професійної роботи не лише для нього особисто, чи колективу, в якому він працює, але і для суспільства в цілому. Ця проблема неодноразово ставилася провідними науковцями та практиками. Лише у ХХ ст. на її важливості наголошували такі відомі вітчизняні вчені як В. Вернадський, М. Амосов.

Тому, на наш погляд, цілком очевидно, що порушення принципів дуалістичності освіти, тобто збалансованого поєднання у ній предметів, призначених давати і вузькофахові знання та вміння і ті, які покликані формувати громадянські якості фахівців, власне і є одним із виявів втрати вітчизняною освітньою системою суспільних орієнтирів своєї діяльності.

Крах режиму В.Януковича та взятий новим українським урядом курс на зближення з країнами Європейського союзу передбачає пошук новими політичними елітами шляхів виходу із системної кризи, широкомасштабну модернізацію всіх галузей суспільного життя. Чи не основною рушійною силою реформ бачиться саме молоде покоління українських політиків, управлінців, громадських активістів. Тому особливого значення набувають проблеми, пов'язані із модернізацією освітньої системи країни.

В цьому відношенні цікавим видається аналіз реформаторських пропозицій щодо вищої освіти нинішнього Міністерства освіти і науки України. Стратегічним курсом такого реформування обрано дерегуляцію та децентралізацію в освітній системі [3]. Очевидно, дотримуючись саме такого шляху, планується вирішити проблеми, які постали перед сучасною українською освітою, оскільки збільшення відповідальності автономних навчальних закладів за якість фахівців, яких вони готують, повинно стимулювати їхню роботу в напрямі адекватного реагування на виклики часу. В ідеалі це означає виконання, як мінімум, вже згаданих завдань, сформульованих І.Лікарчуком: оновлені та звільнені від зайвої опіки міністерства навчальні заклади повинні краще і швидше орієнтуватись на освітні запити суспільства, його громадян, зокрема, шляхом залучення до визначення і формування освітніх цілей громадських активістів, структур громадянського суспільства.

Проте, на наш погляд, нинішнє керівництво міністерства не завжди дотримується ним же заявлених принципів. Під лозунгом запровадження академічної автономії вищих освітніх закладів, яка має виявлятися, зокрема, і у їхній самостійності при формуванні навчальних планів спеціальностей, міністерство пропонує їм самостійно вирішувати питання про необхідність вивчення дисциплін суспільно-гуманітарного блоку студентами негуманітарних спеціальностей.

При тому, заявляючи про можливість вивчення цих предметів у середній школі [4], міністерство фактично провокує вищі освітні заклади віддати і без того обмежений навчальний час, який відводився на вивчення наук про суспільство та людину, для розширення блоку фахових дисциплін. Завдання фахового вишколу є безсумнівно першочерговим, проте нанівець зводиться досягнення ще однієї важливої мети вищої освіти як інституції демократичного суспільства – формування громадянина, здатного діяти в ситуаціях суспільного вибору, керуючись об'єктивними знаннями законів життя сучасного соціуму.

Застосування принципів інституційного підходу до аналізу стану освіти та опрацювання на цій основі відповідних практичних рекомендацій дозволяє побачити інший варіант можливих трансформацій вищої освіти, який дозволить поєднати обидві цілі, на виконання яких повинна орієнтуватися ця інституція. Фундаментальні суспільні потреби у швидкому і якісному фаховому навчанні та перенавчанні кадрів протягом усього життя і одночасно у формуванні громадянських якостей спеціаліста з вищою освітою, на наш погляд, можливо задовольнити за умови гармонійного поєднання відповідних інституційних форм. Поруч із традиційними університетами вже виникають нові провайдери освітніх послуг, створюються так звані відкриті університети, віртуальні університети, франчайзингові університети, корпоративні університети, покликані передусім дати вузькоспеціалізовані знання, які стосуються новітніх фахових технологій. Саме поєднання базової вищої освіти, яка б включала, в тому числі і основи знань про суспільство, у традиційних університетах із подальшим фаховим вдосконаленням у закладах післядипломної освіти могло б стати такою організаційною структурою, яка б забезпечила відповідний суспільним запитам рівень фахового вишколу та громадянської освіти. Цілком очевидно, що пропонований варіант модернізації освітньої системи повинен пройти кваліфіковану громадську експертизу, відповідно до вже неодноразово згадуваної «практики формування освітніх цілей громадянським суспільством», а не просто вводиться директивними рішеннями.

Ще однією системоутворюючою характеристикою соціальних інституцій є норми, на основі яких базується функціонування всіх компонентів інституції та її системи в цілому. Чи не найважливішою з них є дотримання взаємної довіри між всіма акторами, які включені в систему діяльності інституції. Відмова від вивчення ряду предметів суспільно-гуманітарного характеру у вищій школі пояснюється ідеологами нинішніх реформ їх попереднім вивченням у середній загальноосвітній школі та тим, що «...виховний компонент ми переносимо на рівень середньої школи, де реалізовуватиметься концепція національно-патріотичного виховання, що буде пронизувати весь навчальний процес» [4]. Тому в інструктивному листі МОН від 11 березня 2015 р. рекомендується зберегти у вищих навчальних закладах із всього суспільно-гуманітарного блоку дисциплін лише викладання історії та культури України, української мови та філософії [5]. Тепер можемо очікувати ще одного листа, в якому будуть сформульовані рекомендації про скасу-

вання викладання предметів українознавчого спрямування у середній загальноосвітній школі, чи ще раз згадаємо про довіру як системоутворюючу норму кожної соціальної інституції?

Розпочавши наші роздуми про сутність сучасного суспільства із його характеристики, як такого, що перебуває у нестабільному та швидко змінному стані, згадаємо і про ще одну його ознаку, визначену З. Бауманом. Відомий аналітик стверджує, що настав «...крах далекоглядного мислення, планування та дій, зникання та послаблення соціальних структур, в які це мислення, планування і дії можна було б у тривалій перспективі вписати» [1, с.10]. На наш погляд, нинішні дії МОН України цілковито відповідають уявленням З.Баумана про плінну сучасність і можуть служити доброю ілюстрацією буквальної реалізації теоретичних побудов (зазначимо: доволі контраверсійних) відомого соціолога на практиці.

Висновки. Цілком очевидно, що будь-які реформи у базових соціальних інституціях, до числа яких відноситься і освіта, завжди супроводжуються певними загрозами та ризиками не лише безпосередньо для реформованої інституції, але і для інституційної системи в цілому, суспільства загалом. Тому вони повинні ретельно плануватися, враховуючи передусім природу інституцій, їхнє призначення виконувати систему різноманітних суспільно значимих завдань. Порушення балансу цілей, на виконання яких спрямована дія інституції, неминуче призводить до її дисфункціонування, а отже недостатнього виконання інституцією не лише тих функцій, які реформатори

планують обмежити, але і тих завдань, які реформи нібито мали б підсилити. Запорукою правильності вибору курсу реформ системи освіти у демократичному суспільстві є застосування практики формування освітніх цілей громадянським суспільством, в тому числі експертним середовищем, для прийняття відповідальних рішень, що забезпечить упередження можливих негативних наслідків інституційних трансформацій. Це стосується і ситуації із загрозою скорочення блоку суспільно-гуманітарних дисциплін у вищій школі, яке проводиться під гаслами посилення самостійності навчальних закладів та збільшення уваги в них до викладання фахових предметів.

На наш погляд, виходом із такого становища могло б стати ширше використання можливостей, які закладені в самій системі інституції вищої освіти. Це стосується, зокрема, поєднання зусиль традиційних університетів та закладів післядипломної освіти, які, зважаючи на швидке оновлення виробничих технологій та власну мобільність, могли б брати на себе більше зусиль для постійного оновлення саме фахових знань спеціалістів. Традиційні університети, таким чином, могли б зосередитися не лише на освоєнні студентами основ фахової майстерності, але і на формуванні молодих людей як свідомих громадян демократичного суспільства.

Пропоновані зміни повинні бути науково обґрунтованими, а отже вимагають концентрації зусиль науковців, в тому числі і соціологів, на їх об'єктивному аналізі.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Бауман З. Плинні часи: життя в добу непевності. Київ: Критика, 2013, 176 с.;
- [2] Лікарчук І. Колас освітньої системи в Україні: основні причини. http://dt.ua/SOCIETY/kolaps_osvitnoyi_sistemi_v_ukrayini_osnovni_prichini.html (доступ 30 березня 2015р.)
- [3] Квіт С. Реформи в освіті направлені на дерегуляцію та децентралізацію. <http://www.mon.gov.ua/news/novini/2015/03/18/sergij-kvit-reformi-v-osviti-napravleni-na-deregulyacziyu-ta-decentralizacziyu> (доступ 8 квітня 2015р.);
- [4] Квіт С. Потрібні зміни: зміст і завдання освітніх реформ. <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/01/27/7056516/> (доступ 28 березня 2015р.);
- [5] Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін. Лист МОН від 11.03.2015 року. http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/46343/ (доступ 28 березня 2015р.).

REFERENCES

- [1] Bauman Z. Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty. Kyiv: Krytyka, 2013, 176 p.
- [2] Likarchuk I. The collapse of the educational system in Ukraine: main reasons. http://dt.ua/SOCIETY/kolaps_osvitnoyi_sistemi_v_ukrayini_osnovni_prichini.html (accessed March 30, 2015)
- [3] Kvit S. Reforms in education aimed at deregulation and decentralization. <http://www.mon.gov.ua/news/novini/2015/03/18/sergij-kvit-reformi-v-osviti-napravleni-na-deregulyacziyu-ta-decentralizacziyu> (accessed April 8, 2015)
- [4] Kvit S. Looking for changes: content and objectives of educational reforms. <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/01/27/7056516/> (accessed 28 March 2015)
- [5] On the organization of the study of humanities. Letter from Ministry of Education and Science of Ukraine, 03/11/2015 // http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/46343/ (accessed 28 March 2015).

Education in the humanities in the higher school of modern Ukraine: the problem of institutional transformation

L.D. Klymanska, V.E. Savka

Abstract. In this work on the basis of neoinstitutional principles was made an attempt to analyze modern transformations in contemporary education system of Ukraine. Special attention was given to the problems of teaching of social-humanitarian sets in higher school education, that should ensure the civic skills formation for young professionals. A way out of this situation is proposed, which can enforce dualistic objectives of education: the simultaneous formation not only of highly qualified specialists, but also citizens with appropriate civil qualities.

Keywords: education reformation, institutional transformations, youth civic competence